

УДК 329.78Пласт:[37.015.31:57.081.1](477.74-25)(045)
DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189317>

Тарас Перегінчук
<https://orcid.org/0000-0002-8404-9703>
керівник гуртка, «Пласт»,
(Україна, Одеса)
+38 067 55 60 887, +38 095 08 094 08,
suramatay@ukr.net

ЕТНОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ «ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ» У КОНТЕКСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ «ДОБРИХ СПРАВ» (НА ОСНОВІ ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКОЇ СТАНІЦІ НСОУ «ПЛАСТ»)

Анотація

Метою статті виступає розгляд етнологічної концепції «екологічного виховання» та аналіз особливостей проблем екології в Одеській області, спроби залучення до їх вирішення громадських дитячих спільнот. Завдання роботи – дослідити етнопедагогічні засади діяльності Національної скаутської організації України «Пласт», основні методи виховання дітей як комплексної системи удосконалення особистості. Висновки підтверджуються результатами власних польових досліджень. Методика пластового виховання сприяє виникненню таких екологічних мотивів: любов до природи та її збереження, елементи природознавства, очищення землі від хімічних та пластикових відходів.

Ключові слова: екологія, «екологічне виховання», система «добрих справ», методи виховання, НСОУ «Пласт».

Taras Pereginchuk
<https://orcid.org/0000-0002-8404-9703>
head of the workshop, «Plast»,
(Ukraine, Odesa)
+38 067 55 60 887, +38 095 08 094 08,
suramamay@ukr.net

**THE ETHNOLOGICAL CONCEPT OF
«ENVIRONMENTAL EDUCATION»
IN THE CONTEXT OF THE PEDAGOGICAL
SYSTEM OF «GOOD CASES»
(ON THE BASIS OF THE ACTIVITY
OF THE ODESA STANITSA OF NSOU «PLAST»)**

Summary

This article deals with the topical topic «Ethnological concept of «ecological education» in the context of the pedagogical system of «good deeds» based on the activity of the Odessa stanitsa of the National Scout Organization of Ukraine «Plast». The article combines basic knowledge of history, ecology, ethnology, biology and ethno-pedagogics. The main idea of the research is that modern public organizations can carry out mass education and upbringing of all categories of the population, which is based on the combination of ecological knowledge with practical nature conservation and research work.

The purpose of the article is to review the ethnological concept of «ecological education» and to analyze the peculiarities of ecological problems in the Odessa region, attempts to involve public children's communities in their solution. The task of this work is to investigate the ethno-pedagogical principles of the activity of the National Scout Organization of Ukraine «Plast», the main methods of raising children as a complex system of personality improvement. The findings are confirmed by the results of our own field studies.

The analysis of the pedagogical works of Grigory Vashchenko, Konstantin Ushinsky, Vasyl Sukhomlinsky allows the author to trace the interpretation of the thesis of «good citizen» in Ukrainian pedagogical thought and the modern transformation of this concept into ecological civic education abroad, because, if a person helps others, protects and cleanses natural locations, it corresponds to the moral qualities of a «good citizen». Research-

ers in the field of history and ethnology V. T. Skurativsky and D. K. Zelenin, describing folk traditions, highlight unique processes of self-organization of ukrainians, varieties of social mutual assistance in the community, which had an ecological orientation.

Educational purpose of Plast's lessons is hardening the traits of the character of the child: endurance, speed, durability, ability to withstand various tourist tests, difficult transitions, the ability to properly assemble backpacks, put tents correctly, to place the camp properly.

In the conclusions, summarizing the Plast's narrative and exploring the skills that pass the plastuns, the author found the following environmental motives: nature conservation, elements of natural science, purification of the earth from chemical and plastic waste. Nature and love for it are not only a kind of ethno-pedagogical microfactor of child upbringing, but also a prototype of a much broader context - the Motherland. The methodology of Plast's education contributes to the emergence of the following ecological motives: love for nature, care for the environment, clearing the area from debris.

Keywords: ecology, «ecological education», system of «good deeds», methods of education, NSOU «Plast».

Постановка проблеми. Процес формування екологічної культури як складової загальної культури особистості відображено у Державній національній програмі «Освіта. Україна ХХІ століття», «Концепції виховання дітей та молоді у національній системі виховання» та концепції екологічної освіти. Екологічна культура людини витікає із концепції екологічної освіти (Т. В. Іванова, Ю. А. Скиба, А. В. Шумілова). Вчені вважають, що «громадські організації можуть здійснювати масову освіту та виховання всіх верст і категорій населення, що ґрунтується на поєднанні екологічних знань з практичною природоохоронною та науково-дослідною роботою» (Іванова, 2017: с. 60). Отже, тут доречно

розглянути джерела та впровадження однієї з головних для Пласту концепції виховання «доброго громадянина» в системі екологічної освіти.

Мета статті – простежити та дослідити сучасні проблеми екології у південному регіоні, зокрема, в Одеській області, залучення до їх вирішення громадських дитячих спільнот. Основні **завдання** цієї роботи – проаналізувати етнопедагогічні засади діяльності Національної скаутської організації України «Пласт» та пріоритетні методи виховання учнів як комплексної системи удосконалення особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні аспекти створення Пласту описують у своїх роботах Олександр Тисовський, Олександр Сич, та Теодосій Самотулка. Обрядові практики Пласту досліджує Марина Гримич, а Юрій Візитів та Марія Костів акцентують свою увагу на характеристиці сучасного Пласту. У цьому плані нас також зацікавили журнал «Пластовий шлях» та інші пластові видання. Джерельною базою дослідження виступають інтерв'ю та деякі пластові матеріали, нотатки, дописи тощо. Етнопедагогічна частина ґрунтується на працях Григорія Ващенка, Костянтина Ушинського, Василя Сухомлинського, Василя Балущка, Володимира Сироткіна, Наталки Жмуд та ін.

Дослідження традицій самоорганізації чи сучасного волонтерства в українському середовищі по-

требує детальнішого розгляду трансформації цих народних традицій у молодіжних та дитячих організаціях. Отже, тут доречно розглянути джерела виникнення головної для «Пласту» концепції «доброго громадянина», зокрема, в етнопедагогіці.

Учений та педагог К. Д. Ушинського вперше розглядає категорію добра саме у педагогіці, та його прямий зв'язок із свідомістю громадянина: «Виховання повинно просвітити свідомість людини, щоб перед очима лежав ясний шлях добра» (Ушинський, 1983, т.1: с. 99).

Автор багатьох праць з педагогіки Григорій Ващенко, здобувши чималий викладацький досвід у гімназіях та в Українському Полтавському Університеті, зазначає, що «школа мусить використовувати кожний момент своєї роботи й для того, щоб виховати з них повновартісних, всебічно розвинутих людей і добрих громадян своєї батьківщини» (Ващенко, 1994, с. 180).

Досліджуючи твори В. О. Сухомлинського, ми знаходимо глибокі спогади про свої спеціальні бесіди, присвячені розгляду норм моральності для того, щоб «спонукання до правильних, хороших вчинків були першою школою громадянства» (Сухомлинський, 1977b, т. 3, с. 442). В іншій своїй статті «З чого починається громадянин», окреслюючи характеристику школяра, він пише: «кожна дитина – не тільки особистість, а й завтрашній громадянин» (Сухомлинський, 1977a, т. 5, с. 364).

Сучасний освітній процес у західних країнах і на сьогодні продовжує розвиватися на засадах виховання добродесного громадянина та громадянського суспільства. Програма екологічної освіти та виховання екологічно свідомої особистості (Umwelterziehung) відіграють значну роль у політичній системі багатьох держав. У Німеччині екологічне краєзнавство зароджувалось завдяки ідеям «реформаторської педагогіки» та існуванню традицій природоохоронного виховання молоді, поширення методів гуманізації громадського життя після війни, а також під впливом боротьби екологічних організацій різного штибу. Концепцію «екологічного виховання» (Eulefeld, Kapune, 1978: с. 15–17) обґрунтували німецькі вчені Інституту природничих наук під керівництвом Г. Ойлефельда (G. Eulefeld, м. Кіль).

Аналіз цих досліджень дозволяє нам простежити трактування поняття «добрий громадянин» в українській педагогічній думці та сучасну трансформацію цього поняття в екологічне громадянське виховання за кордоном, адже, якщо людина допомагає іншим людям, оберігає та очищає природні локації, то вона відповідає моральним якостям «доброго громадянина». Отже, наразі бачимо актуальну необхідність дослідити цей напрям у педагогічних засадах діяльності НСОУ «Пласт».

Проблема екологічного виховання висвітлена у

працях з етнопедагогіки, використовують у своїй діяльності наставники дитячих та молодіжних організацій: народне та родинне виховання, походи на природу, любов до природи та її очищення від забруднення, соціалізація у дитячому колективі, пізніше – у молодіжному тощо. Дослідники у галузі історії та етнології в різних епізодах народних традицій спільної толоки висвітлюють унікальні процеси самоорганізації українців: «Толоки були безвідробіткові, відробіткові та оплачувані. Безвідробіткові найчастіше організовувались у тих випадках, коли допомагали з милосердя. Найчастіше громада допомагала вдовам, солдаткам, погорільцям і тим, що потерпіли від повені» (Павлюк та ін., 1994: с. 259). Толоки як різновид соціальної взаємодопомоги в громаді інколи мали і екологічне спрямування, на чому наголошують відомі етнологи В. Т. Скуратівський та Д. К. Зеленин: «На вуличних зібраннях нерідко вирішувались і громадські справи, до яких була так чи інакше причетна молодь. Це, зокрема, участь у лагодженні громадських шляхів, очищення й копання криниць та інші форми толок» (Скуратівський, 1995: с. 53; Зеленин, 1991: с. 363).

У наукових працях ми простежуємо, що на свято Водохреща, на Юрія, на Івана Купала та на Спаса відбувалися урочисті походи до річки, озера чи джерела, пов'язані з їх очищенням та освяченням після цього. Під час зелених свят практикувався на-

родний обряд «очищення ополонок-копанок», його святкували лише жінки та молодиці, а на Петрівку також був обряд освячення, очищення, і, навіть, заворожування ставків чи річок під назвою «ходіння на воду» (Скуратівський, 1995: с. 109). Етнограф В. Т. Скуратівський зазначає, що «відтак до природних животоків у народі було особливе ставлення, їх обсаджували вербами, постійно цямрували криниці та копанки, очищали джерела від намулу» (Скуратівський, 1995: с. 108). Подібні заходи ми спостерігаємо і у повсякденній діяльності Одеської округи НСОУ «Пласт».

Виклад основного матеріалу. На думку Регіонального представника одеської округи «Пласту» Олександра Гаркавченка, найбільшого поширення серед пластунів набула етнопедagogічна концепція «добрих справ», а саме: турбота щодо рідної природи, що активно запроваджував на практиці В. Сухомлинський та описав у статті «Народження добра» (Сухомлинський, 1977с, т. 5: с. 222), збереження рідної культури та звичаїв, в яких, на думку Г. Ващенко, закладені засади українського виховного ідеалу (Ващенко, 1994: с. 101). Екологія – це постійний напрямок у діяльності пластунів, що, поєднуючи методикy і практику, виступає одним із мікрофакторів виховання в етнопедagogіці. Так, наприклад, на узбережжі моря біля села Крижанівки вони роками доглядають пляжі. Навесні збирають

близько 200 величезних мішків сміття – пляшки, целофанові пакети і всякий непотріб. Сільська рада постійно сприяє цьому, виділяє цілий Камаз, який завантажували таким сміттям до самого верху, вивозили на смітник. Подібні акції робили і серед літа. Весною зручніше – безлюдні пляжі, а влітку люди загоряють, але, незважаючи на це, пластуни продовжують займатися екологічними «добрими» справами, і, тоді, переконавшись у цьому наочно, багато людей долучаються і допомагають.

Окрім того, одеські пластуни часто проводили подібні екологічні акції і у лісі, (за В. О. Сухомлинським – це «природна школа сердечності» (Сухомлинський, 1977с, т. 5: с. 223)), зокрема, біля села Крижанівки, де розташований лісовий масив «Ліски». Олександр Гаркавченко висвітлює важливі деталі пластового наративу: *«Ми постійно цим займалися й займаємося. Це приучає молодь. Там дуже багато прибирали, заїжджали менші машини – ЗІЛ або ГАЗон, вивозили на смітник, підключали інші організації, наприклад, крижанівська молодіжна організація, фактично, це теж були мої перші пластуни»* (ГОІ).

Як справедливо зазначає Г. Г. Ващенко, «велику роботу в галузі громадянського виховання нашої молоді можуть провадити і позашкільні організації, як СУМ і Пласт» (Ващенко, 1994: с. 181). Кожен виховник «Пласту» вибирає якусь тенденцію у

вихованні дітей відповідно до свого досвіду у відповідній галузі знань. Наприклад, якщо хтось займається туризмом, то йому зручніше давати дітям туристичні навички, або, якщо виховник, в нашому випадку – О. Гаркавченко, має здібності в образотворчому мистецтві, то він веде групи з нахилом до оволодіння мистецькими здобутками: навчає їх ліпити, малювати, і, навіть, грати на музичних інструментах (сопілка, окарина). Виховною метою туристських занять є: бути витривалим, спортивним, міцним, витримати різні туристичні випробування, важкі переходи, правильне збирання наплічників, правильно поставити намети, правильно розташувати наметовий табір. Якщо пластуни натреновані та досвічені в цьому напрямку, тоді вони один іншому допомагають. Допомога друзям або мешканцям сусідніх таборів – скаутам також впливає із вищезазначеної концепції «добрих справ»: *«Часто була погана погода і сусідні табори – скаути, приходилось допомагати, не за якісь гроші привезли воду, витягнули машину з болота. Працювали абсолютно на волонтерських засадах»* (КВІ).

До теми екологічне виховання дітей звертались не лише Г. Ващенко у «Виховному ідеалі» (Ващенко, 1994: с. 151), але й В. Сухомлинський у статті «Народження добра» («кожен учень закладає «сад вдячності» (Сухомлинський, 1977с, т. 5: с. 222)). Так, 30 квітня 2018 року, одеські пластуни пішли в

черговий свій похід у заповідник «Рідна природа», (43-й км поблизу Єгорівки). Найперше, що учні запропонували, – допомогти прибрати сміття та целофани, – лісники були дуже здивовані таким благодійним вчинком, адже за вхід треба було заплатити. Раніше, (1998–2002 роки) одеські пластуни також проводили аналогічні заходи.

Природа та любов до неї виступають не лише своєрідним етнопедагогічним мікрофактором виховання дитини, а й прообразом набагато ширшого контексту – Батьківщини. Прослуховуючи пластовий наратив сеньйора О. Гаркавченка, знаходимо, що найчастіше для виховання учнів застосовуються педагогічні методи формування власного досвіду дітей, формування й удосконалення особистості у незвичних умовах, формування суспільної поведінки й організації діяльності школярів у походах: *«Ну, відверто кажучи, ми пройшлися там, прогулювалися: ліс не захаращений, целофан ганяє там вітерець. Ми підібрали декілька, а друга галявина, там дозволили ватру палити, ми спекли там щось, собі підсмажили. Так само, дуже акуратно після себе прибрати, присипали. І це дуже були здивовані ці егері, які там, ну, нас опікували, поруч знаходилися, бо, ну, боялися, щоб діти десь далеко не зайшли, все-таки, 40 гектар, школярі вони, 9–10 років.»* (ГОІ) Поступово вивчаючи умілості, які повинні знати пластуни, ми виявили деякі, екологічні, осо-

бливості однієї з них: зберігати чистоту природи, тобто хімічні та пластикові відходи під час походу забирати з собою в місто, викинути в смітник: *«На природі – тільки ватра, я їх все учу: у ватру кинеш целофани, на другий раз сюди ж прийдеши, цей же целофан не догорит, ти кинеш картоплю, цей яд перейде в картоплю, ти забудеш, ти його з'їси»* (ГОІ).

Досліджуючи оповідальний цикл керівника «Пласту» із села Єреміївки Роздільнянського району М. Д. Сухого, знаходимо цікаві згадки щодо екологічного виховання школярів упродовж 2006–2008 рр. У лісництві заповідника «Рідна природа» треба було розчистити деякі ділянки, забруднені сміттям, та пересадити деякі дерева: *«Ялинки насаджували, ріща розріджували, прочищали деякі території. Були такі моменти, коли ми насаджували просто в скверах, якусь липу, якусь калину. В Єреміївці розсаджували, кілька тополь все-таки прийнялися»* (СМД).

Недалеко біля села Крижанівки знаходиться лісовий масив «Ліски», куди час від часу організовує екологічні походи Олександр Іванович, залучаючи до цього і їхніх батьків, саме таким чином деякі педагогічні методи впливають і на батьків: *«В мене велика підтримка, такого в мене не було, щоб так масово батьки хотіли зо мною і дітьми в походи. Да-а-а-а! Я ж ставлю за мету, щоб вони ходили*

в походи, бо батьки пізнають пластове життя» (ГОІ).

Висновок. У цій роботі ми намагалися досягти зазначеної на початку мети – простежили сучасні проблеми екології у нашому регіоні та методи залучення до їх вирішення громадських дитячих спільнот. Резюмуючи пластовий наратив та досліджуючи умілості, які проходять пластуни, ми виявили такі екологічні мотиви: збереження природи, елементи природознавства, очищення землі від хімічних та пластикових відходів. Природа та любов до неї виступають не лише своєрідним етнопедагогічним мікрофактором виховання дитини, а й прообразом набагато ширшого контексту – Батьківщини.

Задля виконання завдань цієї роботи ми проаналізували етнопедагогічні засади діяльності Національної скаутської організації України «Пласт» в оповідному циклі Регіонального представника О. І. Гаркавченка та інших, і виявили, що найчастіше у вихованні учнів застосовуються педагогічні методи формування власного досвіду дітей, формування й удосконалення особистості у незвичних умовах, формування суспільної поведінки й організації діяльності школярів у походах та на заняттях. Ці методи є пріоритетними у комплексній системі удосконалення особистості учня. Ми простежили результат дії педагогічних методів з метою удосконалення морально-етичних категорій характеру

пластуна, наочний вияв одної з чотирнадцяти точок пластового виховання – бути відповідальною та доброю людиною, турбуватися за своїх друзів, уміти приймати рішення та зорганізуватися, розрізняти добро і зло, виявляти доброчинність.

Таким чином ми побачили, що «екологічне виховання» пластунів сприяє їхньому всебічному розвитку у виховній системі загальної етнопедагогічної концепції «добрих справ».

Список використаних джерел і літератури

1. Ващенко, 1994 – Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. 191 с.
2. Зеленин, 1991 – Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва: «Наука», Главная редакция восточной литературы. 1991. 511 с., перевод с немецкого К. Д. Цивинной. [Електронний ресурс] 2017. URL: http://www.bolesmir.ru/index.php?content=text&name=o424&phpsessid=63a5955a18d2ed2127de7aba15bca4cf&r=new_user
3. Іванова, 2017 – Іванова Т. В. Екологічна освіта як базова складова екологічної політики держави. // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка, Психологія. № 11 (2017). С. 58-61.
4. Скуратівський, 1995 – Скуратівський В. Т. Дідух: Свята українського народу. К. : Освіта, 1995. 272 с.
5. Сухомлинський, 1977а – Сухомлинський В. О. З чого починається громадянин //Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5. Статті. К., «Рад. школа», 1977. С. 359-366.
6. Сухомлинський, 1977б – Сухомлинський В. О. Народження громадянина //Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. К., «Рад. школа», 1977. С. 283–582.
7. Сухомлинський, 1977с – Сухомлинський В. О. Народження добра. // Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5. Статті. К., «Рад. школа», 1977. С. 217–223.
8. Павлюк та ін., 1994 – Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. Львів: Фенікс, 1994. 608 с.

9. Ушинський, 1983 – Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки. К.: «Рад. школа», 1983. С. 43-104.
10. Eulefeld, Kapune, 1978 – Eulefeld G., Kapune T. (Hg.) Empfehlungen und Arbeitsdokumente zur Umwelterziehung, IPN Institut für die Pädagogik der Naturwissenschaften an der Christian-Albrechts-Universität. Kiel Nr.36, München, 1978. 180 s.

Список інформантів

- ГОІ – Гаркавченко Олександр Іванович, Одеса, 1956 р. н. Записав Т. Перегінчук 17 травня 2018 р. у м. Одесі.
- КВІ – Караган Віталій Іванович, Одеса, 1984 р. н. Записав Т. Перегінчук 09 жовтня 2018 р. у м. Одесі.
- СМД – Сухий Микола Дмитрович, 1964 р. н. Одеська обл., Роздільнянський район, с. Єрміївка. Записав Т. Перегінчук 09 жовтня 2018 р. у м. Одесі.

References

1. Vashchenko, 1994 – Vashchenko H. Vykhovnyi ideal. [Educational ideal]. Poltava: [Ed. newsp. «The Poltava Bulletin»], 1994. 191 p. [in Ukrainian]
2. Zelenyn, 1991 – Zelenyn D. K. Vostochnoslavianskaia etnografyia. [Eastern Slavic Ethnography]. Moskva: «Nauka», Main Edition of Eastern Literature. 1991. 511 p., Translated from German by K. D. Tsvina. // [Internet source] 2017. URL: http://www.bolesmir.ru/index.php?content=text&name=o424&phpsessid=63a5955a18d2ed2127de7aba15bca4cf&r=new_user [in Russian]
3. Ivanova, 2017 – Ivanova T. V. Ekolohichna osvita yak bazova skladova ekolohichnoi polityky derzhavy. [Environmental education as a basic component of state environmental policy]. // Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Serii: Pedagogika, Psykholohiia. [Bulletin of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology]. №11 (2017). P. 58-61. [in Ukrainian]
4. Skurativskiy, 1995 – Skurativskiy V. T. Didukh: Sviata ukrainskoho narodu. [Didukh: Holidays of the Ukrainian people]. K.: Education, 1995. 272 p. [in Ukrainian]
5. Sukhomlynskyi, 1977a – Sukhomlynskyi V. O. Z choho pochynaietsia

- hromadianyn. [How does a citizen begin] // V. O. Sukhomlynskyi. Vybrani tvory. [Selected Works]. In 5 vols. Vol. 5. Stati. [Articles]. K., «Rad. shkola», 1977. P. 359–366. [in Ukrainian]
6. Sukhomlynskyi, 1977b – Sukhomlynskyi V. O. Narodzhennia hromadianyna. [Birth of a citizen]. //Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory. [Selected Works]. In 5 vols. Vol. 3. Sertse viddaiu ditiam. Narodzhennia hromadianyna. Lysty do syna. [I give my heart to the children. Birth of a citizen. Letters to the son]. K., «Rad. shkola», 1977. P. 283–582. [in Ukrainian]
 7. Sukhomlynskyi, 1977c – Sukhomlynskyi V. O. Narodzhennia dobra. [Birth of Good]. //Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory. [Selected Works]. In 5 vols. Vol. 5. Stati. [Articles]. K., «Rad. shkola», 1977. P. 217–223. [in Ukrainian]
 8. Pavliuk, 1994 – Ukrainske narodoznavstvo: Navch. posibnyk. [Ukrainian Ethnology: Educ. manual]. / Edited by S. P. Pavliuk, H. Y. Horyn, R. F. Kyrchiv. Lviv: Phoenix, 1994. 608 p. [in Ukrainian]
 9. Ushynskyi, 1983 – Ushynskyi K. D. Pro narodnist u hromadskomu vykhovanni [About nationality in public education]. // Ushynskyi K. D. Vybrani pedahohichni tvory [Selected pedagogical works]: in 2 volumes Vol. 1. Teoretychni problemy pedahohiky. [Theoretical problems of pedagogy]. K.: «Rad. shkola», 1983. P. 43-104. [in Ukrainian]
 10. Eulefeld, Kapune, 1978 – Eulefeld G., Kapune T. (Hg.) Empfehlungen und Arbeitsdokumente zur Umwelterziehung. [Recommendations and working documents on environmental education] IPN Institut für die Pedagogik der Naturwissenschaften an der Christian-Albrechts-Universität. [Institute for the pedagogy of the natural sciences at the Christian-Albrechts-Universität]. Kiel Nr. 36, Munich, 1978. 180 p. [in German]